

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А.А. Алтымышбаев атындагы Философия институтунун алдында философия илимдери боюнча доктору (кандидаты) окумуштуулук даражаларын изденүүгө диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д.09.22.657 Диссертациялык кеңешинин эксперттик комиссиясынын

КОРУТУНДУСУ

Курамы: философия илимдеринин доктору, профессор Э.К. Шарипова Алымбаев Абдрахман Мырзагуловичтин 09.00.11 – социалдык философия адистиги боюнча философия илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «**Байыркы кыргыз дүйнөтаанымынын мифопоэтикалык табияты: тенир философемасынын эволюциясы**» аттуу темадагы диссертациясын карап чыгуу менен төмөнкү корутундуга келди:

Диссертациялык кеңеште коргоого укук берилген адистикке иштин ылайык келиши.

Алымбаев Абдрахман Мырзагулович сунуш кылган «**Байыркы кыргыз дүйнөтаанымынын мифопоэтикалык табияты: тенир философемасынын эволюциясы**» аттуу докторлук диссертациялык иши Д.09.22.657 Диссертациялык кеңешинин профилине ылайык келет.

«Илимий даражаларды ыйгаруу тартиби жөнүндөгү жоболордун» «Илимий даражаларды алуу үчүн сунушталган диссертацияларга коюлган баалардын критерийлери жана талаптары» аттуу II бөлүгүнүн чегиндеги диссертациянын темасынын актуалдуулугу.

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз элинин улуттук кайра жаралуу процессинин жүрүшүндө анын дүйнөгө болгон көз караштарынын өзгөрүшүн, руханий дүйнөсүнүн жаңыланышын илимий жактан изилдөөгө алуу азыркы учурда өзгөчө мааниге ээ. Андан улам анын тарыхый басып өткөн жолун, байыркы доорлорго таандык маданий мурастарын терең талдоого албай туруп, ага аныктама берүүгө мүмкүн эмес.

Ушуга байланыштуу социо-маданий реалдуулуктун контекстинде байыркы кыргыз дүйнөтаанымынын генезисин, анын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн этаптарын ар тараптуу талдоого алуунун тарыхый-философиялык мааниси зор. Адам дүйнө таанымынын жана ал жараткан коомдогу ар кандай идеялардын келип чыгышынын себептерин, зарылчылыктарын, убакыт жана мейкиндик боюнча ал идеялардын таралуу жолдорун билбей туруп, биз анын эмне деген Эл экенин андап биле албайбыз. Мына ушул көз караштан алганда, байыркы Кыргыз элинин дүйнөтаанымынын руханий мурастарын: адам, эл, кудай жөнүндөгү түшүнүктөрүн жана алардын философиялык негиздерин түзгөн Тенир дүйнөтаанымын изилдөөгө алуу чон мааниге ээ.

“Кыргыздардын философиялык мурастарынын тарыхын талдоо жалаң гана илимий максаттарды көздөбөйт – ал биринчи кезекте коомдун маданий турмушунун заманбап көйгөйлөрүн чечүүнү ичине камтыйт. Өткөн доордун маданий баалуулуктарына кайрылуу, дүйнөтаанымдын идеологиялык аспектилерин изилдөө инсандын интеллектуалдык, маданий, руханий жана адеп-ахлактык өнүгүүсүнө шарт түзөт жана өбөлгө болот”. Андан улам, байыркы кыргыз дүйнөтаанымынын философиялык негизин түзгөн Тенир дүйнөтаанымын изилдөөгө алуу – биздин илимий изилдөөнүн да өзөгү болуп саналат. Ал бир гана Тенир дүйнөтаанымы эмес, ал байыркы кыргыздардын дүйнөтаанымдарына тиешелүү теологиялык, этнологиялык жана антропологиялык маселелерди да ичине камтыйт.

«Илимий даражаларды ыйгаруу тартиби жөнүндөгү жоболордун» «Илимий даражаларды алуу үчүн сунушталган диссертацияларга коюлган баалардын критерийлери жана талаптары» аттуу III бөлүгүнүн чегиндеги иштин илимий жыйынтыктары.

Изилдөө иштин негизинде диссертанттын жасаган жыйынтыктарынын илимий жана практикалык жактан мааниси бар. Бул илимий эмгекте **байыркы кыргыз дүйнө таанымынын мифопоэтикалык табияты: тенир философемасынын эволюциясы** философиялык талдоого алынып, бул багыттагы философиялык изилдөөлөргө өз салымын кошот. Автордун жеке катышуусу менен төмөнкү негиздүү жыйынтыктар чыгарылган:

1–жыйынтык. Мифопоэтикалык табияттын философиялык маңызы миф менен эпостордо адамдын ой жүгүртүүсүнүн жана дүйнө таанымын билдирүүнүн өзгөчө формасы экендигинде. Алар - адамдын жашоосунун ар кандай аспектилерин түшүндүрүү жана чечмелөө үчүн колдонулган дүйнөнүн символикалык көрүнүшү.

2–жыйынтык. Мифопоэтикалык табияттын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири – ата-бабалардын билимин, тажрыйбасын кийинки муунга өткөрүп берүү жөндөмдүүлүгү. Мифтер жана эпостор

өткөн тарыхты таанып-билүүнүн булагы гана болбостон, салттарды, баалуулуктарды сактоого жана жеткирүүгө өбөлгө түзгөн муундар ортосундагы багытталган байланыштын формасын да билдирет. Мындан тышкары мифопоэтикалык табият адамзатка өткөн доорлор менен тарыхый байланышты ишке ашырууга шарт түзүп, мейкиндикти кеңейтип, болмуш, жашоонун мааниси жана ар бир инсандын коомдогу орду тууралуу терең суроолорго ой жүгүртүүгө түрткү берет. Дегеле мифопоэтикалык табият өзүн дүйнө таанымдын формасы катары көрсөтүү, терең чындыктарды, баалуулуктарды символикалык чагылдыруу жөнөмү аркылуу философиялык мүнөзгө ээ. Ал бизге ой жүгүртүүнүн жана дүйнөнү түшүнүүнүн жаңы горизонтторун ачууга, аң-сезимибиздин структурасын жана чындыкка болгон мамилебизди тереңдетүүгө мүмкүндүк берет.

3-жыйынтык. «Теңир» түшүнүгү кыргыз дүйнө таанымынын өзөктүү элементи болуп, терең философиялык мааниге ээ. Кыргыз салтында «Теңир» адам жашоосунун ар кыл тармагына таасир тийгизе турган өзгөчө сапаттарга ээ деп эсептелген көзгө көрүнбөгөн күчтөрдү, кудайларды же рухтарды билдирет. Кыргыз дүйнө таанымындагы «Теңир» түшүнүгүн философиялык жактан талдоо анын адам менен табияттан тыш дүйнөнүн байланышын түшүнүү үчүн канчалык маанилүү экенин көрсөтөт. Жаратылышка, космоско жана бизди курчап тургандын бардыгына терең урмат көрсөтүүнү билдирет жана алар менен гармониялуу жана жашоонун маанилүүлүгүн баса белгилейт.

4-жыйынтык. «Теңир» түшүнүгү да дүйнөдөгү бардык субъекттердин өз ара байланышы жана көз карандылыгы идеясы менен байланышкан. Жаратылыштын, өсүмдүктөрдүн жана фаунанын ар кандай аспектилерин, айлана-чөйрөнүн элементтери, адамдар бирдиктүү жана ажырагыс бүтүндүктүн бөлүктөрү болуп саналат. Бул философиялык окуу жашоонун бардык тармактарында тең салмактуулукту жана гармонияны сактоонун маанилүүлүгүн эске салат. «Теңир» түшүнүгү кыргыз маданиятынын жана ой жүгүртүүсүнүн көптөгөн аспектилерине сиңип, мифтерде, ырым-жырымдарда жана салттарда чагылдырылган. Бул адамдарга дүйнө жүзү боюнча багыт алууга жардам берет жана аларга этикалык жана адеп-ахлак нормалары боюнча көрсөтмөлөрдү жана алардын ата-бабаларын урматтоого шыктандырат.

5-жыйынтык. Кыргыз дүйнө таанымындагы «Теңир» түшүнүгүн философиялык жактан талдоо бул элдин терең философиялык ишенимдерин жана баалуулуктарын, ошондой эле жаратылышка, курчап турган дүйнөгө жана Теңирге болгон мамилесин жакшыраак түшүнүүгө мүмкүндүк түзөт. Теңир теоними жана анын этимологиясы уникалдуу дүйнө тааным аспектилерин изилдөө аркылуу ар кандай маданияттар жана алардын философиялары жөнүндө түшүнүгүбүздү кеңейтүүгө жардам катарында эволюциялык этаптарга бөлүнүп каралды.

6-жыйынтык. Кыргыздын салттуу маданиятынын жана философиясынын негизинде теңир дүйнө таанымынын мифопоэтикалык философиясы жатат. Анда мифологиялык жана эпикалык элементтер айкалышып, кыргыздардын аң-сезиминин жана дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрү чагылдырылат. Теңирдик дүйнө таанымдын мифопоэтикалык философиясында негизги орунду жаратылышта жана жашоонун бардык чөйрөлөрүндө болгон күчтүү жана көзгө көрүнбөгөн күч - «Теңир» улуу Кудай же абсалюттук Рух түшүнүгү ээлейт. «Теңир» адам, жаратылыш жана мейкиндиктин ортосундагы гармонияны, тең салмактуулукту жана биримдикти чагылдырат. Угуз каган – Теңир дүйнөтаанымынын реформатору, бизге белгилүү оозеки булактарга таянсак, анын негиз салуучусу экендиги аныкталды.

7-жыйынтык. Теңир дүйнө таанымынын мифопоэтикалык философиясынын негизги идеяларынын бири – бардык нерселердин биримдиги жана дүйнөнүн бардык элементтеринин өз ара байланышы жөнүндөгү идея. Адам бирдиктүү жана гармониялуу ааламдын бир бөлүгү катары каралып, жаратылыш менен жашоого, уламыштарда жана эпостордо айтылган этикалык жана моралдык нормаларды сактоого умтулат. Киши уулу - Ортонку дүйнөнүн ээси катарында тик жана тегиз дүйнөнүн колдоочулары кеңири чагылдырылган. Теңир дүйнө таанымынын мифопоэтикалык философиясынын негизги элементтери болгон мифтер менен эпостор ата-бабалардын баалуулуктарын, акылмандыгын, тажрыйбасын өткөрүп берүүдө чоң роль ойнойт. Кыргыздардын асман, жер жөнүндөгү түшүнүктөрү Теңир философиясынын алкагында изилденди. Кыргыздарга жаратылыш, коом, адеп-ахлактык, рухий дүйнө таанымды жана салттуу билимдерди муундан-муунга берүүгө жана сактоого жардам берери баса белгиленди.

8-жыйынтык. «Теңир» түшүнүгү менен ислам дүйнө таанымындагы элементтердин синкретизми кыргыз маданиятында байкалып, анда кийинки мезгилде өлкөдө кабыл алынган салттуу ишеним менен исламдын байланышы жана өз ара таасири байкалат. Тарыхта, ислам татаал мифологиялык жана диний ишеним, анын ичинде дүйнөнү каптаган күч катары Теңир ишеними жашаган аймакка кирген. Бул синкретизмдин натыйжасында эки дүйнө таанымдын кээ

бир кайчылаш таасирлери жана элементтеринин айкалышы пайда болот. Мисалы, ислам дүйнө таанымдында адамдын мистикалык терендиги жана медитация аркылуу Кудай менен байланышы жөнүндөгү түшүнүктөр бар. Бул ойлор кыргыз салтындагы сыйкырдуу культтарга жана «Теңир» менен байланышы бар түшүнүктөрүнө барып такалышы мүмкүн. Ошондой эле ислам динине кайрылып, кыргыз мусулмандары өздөрүнүн практикасына диний ырым-жырымдарды, сыйынууларды жана майрамдарды киргизишет, бирок алар салттуу ырым-жырымдардын жана Теңирге сыйынуунун элементтери менен айкалыштырылышы мүмкүн.

9-жыйынтык. Тарыхта, Теңир ишенимине байланыштуу жерлердеги тоо, көл, асманга сыйынуу сыяктуу салттуу ырымы-жырымдар улуттук идеялардын таасири менен түшүндүрүлөт, бирок мусулман катары алар башка күчтөргө эмес, негизинен Аллага сыйынышат. Теңирдик жана исламдык дүйнө таанымдагы элементтердин мындай синкретизми жаңы динди кабыл алуу жана аны учурдагы мифологиялык жана диний практикалар менен айкалыштыруудагы татаал процессти чагылдырат. Иште ошондой эле маданий контексттердеги адам дүйнө таанымдын ийкемдүүлүгү, адаптациясы жана убакыттын өтүшү менен диний практикадагы өзгөрүүлөрү көрсөтүлгөн.

10-жыйынтык. Түрк элдеринин дин тарыхын изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурган дагы бир феноменалдуу көрүнүш бар: ал ислам менен теңирчиликтин синкретизми, эки диний принциптин бир бүтүн түр катары чагылышы. Бул түрдө дин: оюн асманды карай багыттап сыйынгандар менен батышты карап намаз окугандардын, өрнөк иштери үлгү болгондор менен осуят сөздөрү элге жайылгандардын, эл коргогон баатырлар менен эл тарбиялаган пайгамбарлардын, кыскартып айтканда, Теңир менен Алланын айкалышкан синтези катары көрүнөт.

Диссертациядагы чыгарылган ар бир жыйынтыктарынын (жобонун, натыйжаларынын, корутундунун) негиздүүлүгү жана ишенимдүүлүгү.

Диссертациядагы чыгарылган корутундулар, жобо жана жыйынтыктар илимий-концептуалдуу негизде аргументтүү ой-пикирлер менен берилген. Иште изилденип жаткан маселенин актуалдуу, ар тараптуу мүнөзү жана терендиги логикалык бирдиктүү структуранын алкагында каралышы жана анын гносеологиялык диалектикалык мүнөзгө ээ болушу диссертациядагы жоболор, корутундулар негиздүү жана ишенимдүү мааниге ээ экендигин аныктап турат.

1-жыйынтык негиздүү. Мифоэпикалык табияттын философиялык маңызы миф менен эпостордо адамдын ой жүгүртүүсүнүн жана дүйнө таанымдын билдирүүнүн өзгөчө формасы экендигинде. Алар адамдын жашоосунун ар кандай аспектилерин түшүндүрүү жана чечмелөө үчүн колдонулган дүйнөнүн символикалык көрүнүшү. Мифоэпикалык табият адамдын жашоосунун маанисин жана максатын түшүнүүгө жардам берген терең философиялык идеяларды жана түшүнүктөрдү камтуу менен дүйнөнүн келип чыгышы, андагы адамдын ролу, моралдык баалуулуктар жана этикалык стандарттар жөнүндө каймана жана символикалык идеяларды сунуш кылат.

2-жыйынтык ынанимдуу. Мифоэпикалык табияттын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири – ата-бабалардын билимин, тажрыйбасын кийинки муунга өткөрүп берүү жөндөмдүүлүгү. Мифтер жана эпостор өткөн тарыхты таанып-билүүнүн булагы гана болбостон, салттарды, баалуулуктарды сактоого жана жеткирүүгө өбөлгө түзгөн муундар ортосундагы багытталган байланыштын формасын да билдирет. Мындан тышкары мифоэпикалык табият адамзатка өткөн доорлор менен тарыхый байланышты ишке ашырууга шарт түзүп, мейкиндикти кеңейтип, болмуш, жашоонун мааниси жана ар бир инсандын коомдогу орду тууралуу терең суроолорго ой жүгүртүүгө түрткү берет. Дегеле мифоэпикалык табият өзүн дүйнө таанымдын формасы катары көрсөтүү, терең чындыктарды, баалуулуктарды символикалык чагылдыруу жөндөмү аркылуу философиялык мүнөзгө ээ. Ал бизге ой жүгүртүүнүн жана дүйнөнү түшүнүүнүн жаңы горизонтторун ачууга, аң-сезимибиздин структурасын жана чындыкка болгон мамилебизди тереңдетүүгө мүмкүндүк берет.

3-жыйынтык негиздүү. «Теңир» түшүнүгү кыргыз дүйнө таанымдын өзөктүү элементи болуп, терең философиялык мааниге ээ. Кыргыз салтында «Теңир» адам жашоосунун ар кыл тармагына таасир тийгизе турган өзгөчө сапаттарга ээ деп эсептелген көзгө көрүнбөгөн күчтөрдү, кудайларды же рухтарды билдирет. Кыргыз дүйнө таанымдагы «Теңир» түшүнүгүн философиялык жактан талдоо анын адам менен табияттан тыш дүйнөнүн байланышын түшүнүү үчүн канчалык маанилүү экенин көрсөтөт. Жаратылышка, космоско жана бизди курчап тургандын

бардыгына терең урмат көрсөтүүнү билдирет жана алар менен гармониялуу жанаша жашоонун маанилүүлүгүн баса белгилейт.

4-жыйынтык ынанымдуу. «Теңир» түшүнүгү да дүйнөдөгү бардык субъекттердин өз ара байланышы жана көз карандылыгы идеясы менен байланышкан. Жаратылыштын, өсүмдүктөрдүн жана фаунанын ар кандай аспектилерин, айлана-чөйрөнүн элементтери, адамдар бирдиктүү жана ажырагыс бүтүндүктүн бөлүктөрү болуп саналат. Бул философиялык окуу жашоонун бардык тармактарында тең салмактуулукту жана гармонияны сактоонун маанилүүлүгүн эске салат. «Теңир» түшүнүгү кыргыз маданиятынын жана ой жүгүртүүсүнүн көптөгөн аспектилерине сиңип, мифтерде, ырым-жырымдарда жана салттарда чагылдырылган. Бул адамдарга дүйнө жүзү боюнча багыт алууга жардам берет жана аларга этикалык жана адеп-ахлак нормалары боюнча көрсөтмөлөрдү жана алардын ата-бабаларын урматтоого шыктандырат.

5-жыйынтык негиздүү. Кыргыз дүйнө таанымындагы «Теңир» түшүнүгүн философиялык жактан талдоо бул элдин терең философиялык ишенимдерин жана баалуулуктарын, ошондой эле жаратылышка, курчап турган дүйнөгө жана Теңирге болгон мамилесин жакшыраак түшүнүүгө мүмкүндүк түзөт. Теңир теоними жана анын этимологиясы уникалдуу дүйнө тааным аспектилерин изилдөө аркылуу ар кандай маданияттар жана алардын философиялары жөнүндө түшүнүгүбүздү кеңейтүүгө жардам катарында эволюциялык этаптарга бөлүнүп каралды.

6-жыйынтык ынанымдуу. Кыргыздын салттуу маданиятынын жана философиясынын негизинде теңир дүйнө таанымынын мифопоэтикалык философиясы жатат. Анда мифологиялык жана эпикалык элементтер айкалышып, кыргыздардын аң-сезиминин жана дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрү чагылдырылат. Теңирдик дүйнө таанымдын мифопоэтикалык философиясында негизги орунду жаратылышта жана жашоонун бардык чөйрөлөрүндө болгон күчтүү жана көзгө көрүнбөгөн күч - «Теңир» улуу Кудай же абсалюттук Рух түшүнүгү ээлейт. «Теңир» адам, жаратылыш жана мейкиндиктин ортосундагы гармонияны, тең салмактуулукту жана биримдикти чагылдырат. Угуз каган – Теңир дүйнөтаанымынын реформатору, бизге белгилүү оозеки булактарга таянсак, анын негиз салуучусу экендиги аныкталды.

7-жыйынтык негиздүү. Теңир дүйнө таанымынын мифопоэтикалык философиясынын негизги идеяларынын бири – бардык нерселердин биримдиги жана дүйнөнүн бардык элементтеринин өз ара байланышы жөнүндөгү идея. Адам бирдиктүү жана гармониялуу ааламдын бир бөлүгү катары каралып, жаратылыш менен жашоого, уламыштарда жана эпостордо айтылган этикалык жана моралдык нормаларды сактоого умтулат. Киши уулу - Ортонку дүйнөнүн ээси катарында тик жана тегиз дүйнөнүн колдоочулары кеңири чагылдырылган. Теңир дүйнө таанымынын мифопоэтикалык философиясынын негизги элементтери болгон мифтер менен эпостор ата-бабалардын баалуулуктарын, акылмандыгын, тажрыйбасын өткөрүп берүүдө чоң роль ойнойт. Кыргыздардын асман, жер жөнүндөгү түшүнүктөрү Теңир философиясынын алкагында изилденди. Кыргыздарга жаратылыш, коом, адеп-ахлактык, рухий дүйнө таанымды жана салттуу билимдерди муундан-муунга берүүгө жана сактоого жардам берери баса белгиленди.

8-жыйынтык ынанымдуу. «Теңир» түшүнүгү менен ислам дүйнө таанымындагы элементтердин синкретизми кыргыз маданиятында байкалып, анда кийинки мезгилде өлкөдө кабыл алынган салттуу ишеним менен исламдын байланышы жана өз ара таасири байкалат. Тарыхта, ислам татаал мифологиялык жана диний ишеним, анын ичинде дүйнөнү каптаган күч катары Теңир ишеними жашаган аймакка кирген. Бул синкретизмдин натыйжасында эки дүйнө таанымдын кээ бир кайчылаш таасирлери жана элементтеринин айкалышы пайда болот. Мисалы, ислам дүйнө таанымында адамдын мистикалык терендиги жана медитация аркылуу Кудай менен байланышы жөнүндөгү түшүнүктөр бар. Бул ойлор кыргыз салтындагы сыйкырдуу культтарга жана «Теңир» менен байланышы бар түшүнүктөрүнө барып такалышы мүмкүн. Ошондой эле ислам динине кайрылып, кыргыз мусулмандары өздөрүнүн практикасына диний ырым-жырымдарды, сыйынууларды жана майрамдарды киргизишет, бирок алар салттуу ырым-жырымдардын жана Теңирге сыйынуунун элементтери менен айкалыштырылышы мүмкүн.

9-жыйынтык ынанымдуу. Тарыхта, Теңир ишенимине байланыштуу жерлердеги тоо, көл, асманга сыйынуу сыяктуу салттуу ырымы-жырымдар улуттук идеялардын таасири менен түшүндүрүлөт, бирок мусулман катары алар башка күчтөргө эмес, негизинен Аллага сыйынышат. Теңирдик жана исламдык дүйнө таанымдагы элементтердин мындай синкретизми жаңы динди кабыл алуу жана аны учурдагы мифологиялык жана диний практикалар менен айкалыштыруудагы татаал процессти чагылдырат. Иште ошондой эле маданий контексттердеги адам дүйнө таанымынын ийкемдүүлүгү, адаптациясы жана убакыттын өтүшү менен диний практикадагы өзгөрүүлөрү көрсөтүлгөн.

10-жыйынтык. Түрк элдеринин дин тарыхын изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурган дагы бир феноменалдуу көрүнүш бар: ал ислам менен теңирчиликтин синкретизми, эки диний принциптин бир бүтүн түр катары чагылышы. Бул түрдө дин: оюн асманды карай багыттап сыйынгандар менен батышты карап намаз окугандардын, өрнөк иштери үлгү болгондор менен осуят сөздөрү элге жайылгандардын, эл коргогон баатырлар менен эл тарбиялаган пайгамбарлардын, кыскартып айтканда, Теңир менен Алланын айкалышкан синтези катары көрүнөт.

Диссертациядагы чыгарылган ар бир жыйынтыктын (жобонун, натыйжанын, корутундунун) жаңычылдыгынын деңгээли.

1-жыйынтык жаңы, анткени түрк жана монгол элдери биздин замандын 2-миң жылдыгынын башталышына чейин, башкача айтканда, дүйнөлүк диндер пайда болгонго чейин, ар кандай этностук топтордун өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ болгону менен бирдиктүү салттуу ишеним катары – Теңир дүйнөтаанымын карманышкан, ал мамлекет жана империялар ичинде диндин да функциясын аткарган;

2-жыйынтык жаңы. Теңирчиликте дүйнөнүн жаралышы, ааламдын, табияттын жана адамдын жаралышы жөнүндөгү бай мифология бар, ошол эле учурда теңирчилик өзүн дин катары бекемдөөгө умтулган эмес, бирок бул үчүн бардык негиздер жана атрибуттар болгон;

3- жыйынтык жаңы. Теңирчилик, бардык түрк жана монгол элдеринин дүйнө таанымы катары, алардын көпчүлүгү дүйнөлүк диндерди кабыл алганына карабастан, бул элдерди маданий жана руханий жактан бириктирген универсалдуу көрүнүш. Демек, теңирчиликте бутпарастык деп атоого болбойт, анткени бутпарастык дин бир уруунун же элдин (б.а. тилдин, элдин түшүнүгү боюнча) дини катары түшүнүлөт;

4 -жыйынтык жаңы. Түрк жана монгол элдеринин дүйнөтаанымынын өзөгүнө айланган теңирчилик христиан, ислам жана буддизмге караганда эффективдүү болгон уюштуруучу жана бириктирүүчү күч болгон. Анткени, хунндардын, түрктөрдүн, монголдордун жеңиштүү жортуулдары так ушул теңирчилик тарабынан колдоого алынган;

5- жыйынтык жаңы. Теңирчиликтин ордун акырындык менен дүйнөлүк диндер ээледі. Бул экспансиянын максаты ачык эле көрүнүп турат, эл руханий жактан жат динге баш ийип, анан саясий жактан баш ийет. Бирок ислам менен теңирчиликтин ортосунда синкретизм пайда болгон, бул жылышуу эмес, тирешүү эмес, эки диний принциптин кандайдыр бир «жуурулушу» болгон. Демек, ушундай жол менен гана түрк элдеринин арасында мусулмандык догма менен эркин дүйнөтаанымдын синтези катары, эки ысымдуу бир Кудайга болгон ишеним катары жашап келди;

6- жыйынтык жаңы. Теңирчилик жалпы кабыл алынган мааниде дин эмес, бирок ал деисттик мүнөздөгү табигый диндин ролун аткарып келген. Анткени табигый диндин да ыйык жазмалары, догмалары, негиздеген пайгамбарлар институту жана мечит, чиркөө сыяктуу атрибуттары болбойт. Теңир дининин андай эл чогулуп, кудайга сыйынуучу ыйык мекемелери болуп, ачык асман алдындагы мазарлар саналган.

7- жыйынтык жаңы. Теңирчиликте кудайлардын пантеону иргелип, алардын иерархиясы акырындап калыптанган. Бирок тарыхый окуялардан улам жана дүйнөлүк диндердин таасири астында анын бул багыттагы жолдору тосулуп, идеологиялык укуктары чектелип калган;

8- жыйынтык жаңы. Теңирчилик менен шаманчылык бир эле нерсе эмес. Бакшылар менен камдардын функциялары да бири-биринен айырмаланган. Теңир бакшылары өткөрүп жаткан иш-чараларга жана сыйынуу ырым-жырымдарына башка ишенимдин адамдары катышууга укуксуз болушкан.

9-жыйынтык жаңы. Теңир дүйнөтаанымы дуалисттик принципте калыптанган ишеним болгон. Анда “Оң-Сол”, “Ак-Кара”, “Күн-Түн” принциптери сакталган. Бирок, ал Даосизмге окшоп бир тараптуу эки күчтүн (Янь менен Индин) гармониясын же Зороастризм сыяктуу эки духтун (Ахурамазда менен Ахриман) күрөшүн идеологияга айландырбастан, Теңирчилик эки улуу духтун (Үлкөн менен Эрлик) бири-бири менен атаандашкан жана ошол эле убакта бири-бирин толуктаган философияны өнүктүргөн. Теңирчиликте ички күрөш, сырткы гармония абалы кармалган. Теңирчилик сезимтал акыл же акыл-эстүү сезим, башкача айтканда, баш менен жүрөктүн бүтүндүгүн кармаган.

10-жыйынтык жаңы. Теңир космологиясы боюнча, Тик дүйнө үч катмардан (Жогорку- Төмөнкү жана Ортонку), Түз дүйнө үч бөлүктөн (Чыгыш- Батыш жана Борбор) турат.

11-жыйынтык жаңы. Байыркы бабалар сак, сармат жана скифтер сыяктуу эле байыркы кыргыздар да өздөрү жашаган коомду космостук моделге ылайык түзүшкөн. Коом Тик дүйнө принциби боюнча үч катмардан (жоокерлер-билгилер-байлар), Түз дүйнө принциби боюнча үч бөлүктөн (оң канат-сол канат жана ичкилик) турган. Микрокосмос (Адам-Эл) Макрокосмостун жердеги

көрүнүшүн чагылдырган. Ушундай учурда гана эл бактылуу, коом туура өнүгүп жашайт деп ишенишкен. Бул түзүлүштүн ички маани-мазмундарын унутуп калышканы менен анын сырткы көрүнүшүн кыргыздар бүгүнкү күнгө чейин сактап келатышат. Философтор менен окумуштуулар эми аны байыркы бабалар түшүнгөн түшүнүк менен чечмелеп, аны бүгүнкү күнгө ылайык өнүктүрүүдө турат.

12-жыйынтык жаны. Кыргыз эли өзүнүн коомун Тик дүйнө принциби боюнча: Бийлер-Билгилер жана Байлар, Түз дүйнө принциби боюнча: Оң канат (Оң улус) – Сол канат (Сол улус) жана Ичкилик (Ички улус) деп бөлүнүп келген.

13-жаны. Кыргыз адамы Тик дүйнө принциби боюнча: Ата-Апа жана Бала, Түз дүйнө принциби боюнча: Эр-Үр жана Ата журт аталыштары менен жашаган. Жогорку принциптердин баары ислам динин кабыл алгандан кийин бузулуп баштаган. Ислам менен башка элдин иедологиясы, башка элдин дүйнөтаанымы келген. Арий ата-бабаларыбыздын салттары бузулуп, элдин жашоо образы өзгөрүлүп баштаган.

Эр элдин салты Үр элдин салты менен алмашкан. Миндеген жылдар бою өзүн “Кудайдын урпагы” катары эсептеп, эркин жашап келген Эл, эми исламга тереңдеп кирген сайын өзүн “кудайдын кулуна” айлантып отурган. Жоокер эл эрдик духун жоготуп, мал багып, жарым-жартылай дыйканчылык кылып, карапайым жашоого өткөн. Идеология бурмаланган, Эл өзүнүн түпкү духун жоготкон.

Кийинки 700 жыл ичинде өз мамлекетин кура албай калган кыргыздар мамлекетти башкаруу касиетин жоготкон. Уруу-уруу бөлүнүп жашап, аларды бириктирген саясий система болгон жок. Улуттук дүйнөтааным тайыздап, тарып, бир убакта империялык аң-сезимди алып жүргөн ак сөөк катмар майдаланып отуруп, уруунун денгээлин түшүп калган. Кыргыздын аскери болгон кыпчактар 13-14-кылымдарда монгол бийлигине каршылык көрсөтүп атып, талкаланып, чачылып кеткен. Кыргыз өз дүйнөтаанымын жоготкон эмес, бирок көп нерселер өзгөрүп, көп баалуулуктар алмашып, ага байланыштуу улуттук аң-сезим да өзгөрүп отурган.

Илимий изилдөөнүн натыйжалары. Диссертациянын негизги жыйынтыктары жана теориялык жоболору илимий журналдарда чагылдырылып, 44 макала жарыкка чыкты. Анын ичинен 10 макала чет өлкөдө жарыяланды, (9 макала элайбрери электрондук илимий китепканада-elibrary.ru; 10 макала индекстештирилген РИНЦ системасындагы журналдарда басмадан чыкты).

Автореферат толугу менен диссертациялык иштин мазмуну, максат, милдеттери менен дал келет. Автореферат кыргыз, орус, аглис тилиндеги резюмеге ээ.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык кеңештин эксперттик комиссиясы өткөрүлгөн документтерди карап чыгуу менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А.А. Алтмышбаев атындагы Философия институтунун алдындагы философия илимдери боюнча доктору (кандидаты), маданият таануу жана искусство таануунун боюнча кандидаты окумуштуулук даражаларын изденүүгө диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д. 09.22.657 Диссертациялык кеңешине философия илимдеринин докторлук окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн көрсөтүлгөн Алымбаев Абдрахман Мырзагуловичтин 09.00.11 - социалдык философия адистиги боюнча жазылган «**Байыркы кыргыз дүйнөтаанымынын мифопоэтикалык табияты: тенир философемасынын эволюциясы**» аттуу докторлук диссертациялык ишин коргоого кабыл алуусун сунуштайт.

Эксперттик комиссия,
философия илимдеринин
доктору, профессор:



Шарипова Э.К.

Эксперттик комиссиянын колун тастыктайм:

Диссертациялык кеңештин окумуштуу

катчысы, философия илимдеринин кандидаты:

4.09.24



Алымкулов З. А.